
ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

WORD-PLAY IN GREEK DRAMA

Word-play is quite common in everyday speech, where often it carries comic connotations, but it also abounds in ancient Greek literature. It takes several forms, the most important of which we shall examine in the following pages.

It is a general belief of the primitives that names of persons or things convey in themselves the attribute or the power of the persons or things they express. Hence a conscious effort is usually put to conceal their real names, because knowing one's name is the key to know one's real power, and therefore is in position to subdue him easily. A name, like a label, signifies one's attribute.

Commencing from the above view it is not difficult to reach the state, when one's character, as it is revealed in one's actions, is in agreement or disagreement with one's name. Writers, both ancient and modern, exploit in their work this fact for their own literary purposes.

Name-play is not absent from Homer. Thus, when Autolykos is asked by Eurykleia to name the new-born child, he says πολλοῖσιν γὰρ ἐγώ γε ὁδυσσάμενος τόδ' ίκάνω, ἀνδράσιν ἡδὲ γυναιξὶν ἀνὰ χθόνα πουλυβότειραν· τῷ δ' Ὁδυσσεὺς ὄνομ' ἔστω ἐπώνυμον (τ 406ff). Similarly, the beggar Iros was called so οὗνεκ' ἀπαγγέλεσκε κιών, ὅτε πού τις ἀνώγοι (σ 6f). The play with his name is continued in v. 73f (*Ιρος "Αἴρος*) and v. 75 (*Ιρω δὲ κακῶς ὀρίνετο θυμός*). An instance of a more extent exploitation of a name we find with the deceit of Polyphemos by Odysseus in τ 366ff (*Οὖτις*). The comic flavour of this last case is undeniable. Besides, the name of Margites and the names of frogs and mice¹ in the *Batrachos*-

---

1. E.g. Φυσίγναθος, Υδρομέδουσα, Ψιχάρπαξ, Τρωξάρτης, Λειχομύλη, Πτερνότρωκτος, Λειχοπίναξ, Τυρογλύφος, Εμβασίχυτρος, Υψιβόας, Αρτοφάγος, Πολύφωνος, Λιμνόχαρις, Ωκυμίδης, Λειχήνωρ, Κοστοφάγος, Καλαμίνθιος, Βορβοροκοίτης, Πρασσαῖος, Κρακυβιζάτης, Κραυγασίδης, Τρωγλοδύτης, Οριγανίων, Μεριδάρπαξ, Αρτεπίβουλος.

myomachia are label names¹ corresponding to the attributes of the persons or animals they express.

Classical Tragedy is rich in name-play. Several persons in Aeschylus are said to have a certain quality or to act in agreement or contrast to the attribute signified by their names. Thus Kratos just before his exit accuses Prometheus, whom he leaves hailed on the rocks, as follows (*Prom.* v. 85 ff.):

ψευδωνύμως σε δαίμονες Προμηθέα
καλοῦσιν· αὐτὸν γάρ σε δεῖ προμηθέως².

Likewise, the messenger in his report to Eteocles says about Parthenopaios (*ibid.* v. 536ff.):

ὅ δ' ὀμόν, οὔτι παρθένων ἐπώνυμον,
φρόνημα, γοργὸν δ' ἔμμ' ἔχων...

But in other cases the names are said to correspond to the quality of the persons who bear them³. Similar to these are the name-plays in Sophocles⁴.

A well-discussed question in the second half of the fifth cent. B.C. was the relation of language to its subject-matter. The question at issue was whether the names of things were determined by convention or were made to fit the concepts which they were intended to express⁵. It was

1. The «label name», as Van Laan rightly observes, «provides a shorthand method of epitomizing the character's nature, function, or both», (*The Idiom of Drama*, Ithaca and London 1970, p. 76), e.g. Aeschylus' Βία and Κράτος, Sophocles' Σιδηρός, Euripides' Λύκος, Αὖσσα, "Αγρος, etc. In Aristophanes we find lots of such label names, e.g. Βασιλεῖα, Διαλλαγή, Εὔελπίδης, Φερέδειπνος, etc. (H.A. Holden, *Onomasticon Aristophaneum*, 1902). Menander adopted this device too: Κλεόστρατος, Πολέμων, Θρασωνίδης, Μοσχίων, Γλυκέρα, etc. The Roman comedians, especially Plautus, abundantly used this technique, e.g. Cleomachus, Therapontigonus, Pyrgopolyneices, Stratophanes, Polymachaeroplaides, for soldiers; Pythodicus, Strobilus, Chrysalus, Stalagmus, etc., for slaves; Ergasilus, Artotrogus, Saturio, Gelasimus, Gnatho, for parasites; Labrax, Lycus, etc., for pimps; Anthrax, Cylindrus, etc. for cooks; Philematium, Pasicompsa, Erotium, etc., for courtesans, etc. etc.

2. Cf. also Arist. *Birds* 1511.

3. *Sept. Th.* 577f, *Agam.* 687ff, 1084ff, *Prom.* 848-851, *Suppl.* 45f, *Pers.* 59f, 65, 178.

4. *Aj.* 430ff, 574ff, *OT* 1035.

5. This is a very common topic in the fifth cent. B.C. sophistic movement. A good picture of these discussions is given in Plato's *Cratylus*, where two opposing views are discussed: i) the view that to each thing belongs one natural and proper

a current practice to provide etymologies (or rather paretymologies) for names in order to indicate their true nature¹.

This well-discussed question no doubt gave rise to the word-play. It is not surprising, therefore, to see that Euripides exploits this contemporary topic especially in the plays of his later period. In all cases the names express a quality or a characteristic of the persons².

Contrary to Classical Tragedy in which name-play serves the tragic purpose and is often loaded with ominous significance, name-play in Comedy is exploited for comic purposes.

It abounds in Aristophanes³, where in some cases it parodies certain name-plays in Tragedy⁴, is not absent from Menander and is very common in Plautus.

---

name, which must be supposed to have been given by an original name-giver or legislator who had complete insight into the nature of the thing itself; and ii) that names are determined solely by convention and agreement (W.K.C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy*, III, Cambridge 1969, p. 204ff).

1. Cf. a parody of this practice in Plato's *Cratylus*, where many such etymological explanations are given: Ἀστυάνας 'Ἐκτώρ (names of kings), Ἄγις Πολέμαρχος Εὔπόλεμος (names of generals), Ἰατροκῆρης 'Ἀκεστίμβροτος (doctors' names), Θεόριλος Μνησθεος (pious persons), Ὁρέστης - ὁρεινὸν (ferocious), Ἀγαμέμνων - ἀγαστής κατὰ τὴν ἐπιμονήν, Ἀτρεύς - ἀτερέψεις ἀτρεστῶν, Ηέλοψ - τὰ ἔγγυς ὁρῶντα, Τάνταλος - ταλάντατον, Ζῆνα - κίτιος τοῦ Ζῆνα, Οὐρανὸς - οὐρανία ὁρῶσα τὰ ἄνω, Ηισειδῶνα - Ηισιδεμνον δεσμοὶς τῶν ποδῶν, Ηλούτων - πλούτος ὅπει ἐκ τῆς γῆς κάτωθεν ἀνίεται ὁ πλοῦτος, "Λιδης - ἀειδές, Δημήτηρ - δηδοῦσσα ως μήτηρ, Ηφα - ἡφαστή, Φερέρχεττα - διὰ τὴν σορτίαν καὶ τὴν ἐπαφὴν τοῦ φερομένου, Ἀπόλλων - καθαίρων ἀπολύθων καὶ ἀπολύθων, Ἀπόλλων - αἱ (ἥμοι) πόλησιν δημοπολῶν, Λητώ - κατὰ τὸ ἑοελήμονα εἶναι, "Αρτεμις - ἀρτεμές, Διόνυσος - ὁ διδοὺς τὸν οἰνὸν Διδούνυπος, Ἀφροδίτη - διὰ τὴν ἀφροῦ γένεσιν, Παλλὰς - πάλλειν, Ἀθηνᾶ - Θεονύχια, Θεονύχη - τὰ θεῖα νοούστης, Ἡονόνη - τὴν ἐν τῷ ἥβῃ νόησιν ως οὖσαν, "Ηφαιστος - δῆλος φαῖστος ὁν, "Ἄρης - ἄρρεν, Ήλην - ὁ πᾶν μηνύων. Several of these are similar with Euripides.

2. *Tro.* 989f, *Hel.* 13f, 82ff, *Phoe.* 27, 636f, *Ba.* 275f, 279ff, 295ff, 367, *IT* 32f, 1.1 321, *Ion* 209f, 830, *Or.* 1635, *Rh.* 158f, 215, *Teleph.* 11f, *Antiope* fr. 48t, fr. 182 (*Meleager*), *Danae* fr. 318 a 20f, *Protesilaus* (Hyg. Fab. 103 + 104), *Phaethon* (J. Diggle) 225f, and fr. s 517 and 781.

3. *Ach.* 46ff, 215, 606, *Kn.* 1257, *Cl.* 63ff, *Wa.* 83f, 98f, *Pea.* 183ff, 991ff, *Birds* 30, 1041f, *Lys.* 67f, *Thesm.* 808, *Frogs* 184, *Eccl.* 1017-21, fab. inc. fr. 618, *Lemniae* fr. 357, *Thesm.* b'fr. 327, *Tagenistae* fr. 488. Cf. also Phrynicus' *Epiastes* fr. 1; *Telecleides* fr. 39; *Cratinus* fr. 112; Aristophon's *Iatros* fr. 3; Philetaerus' *Achilles* fr. 4; Archedicus' *Diamartanon* fr. 1; Timocles' *Icarioi satyroi* fr. 16. Cf. the modern exploitation of name-play by the shadow theatre (Γ. Ιωάννου, 'Ο Καραγκιόζης, 'ΑΟΖ-να 1971: Πλανταπαίχνιο, Σανεβρεισπάρε in the «Ο Καραγκιόζης πλοιαρχος»).

4. E.g. *Lemniae* fr. 357 - Eur. *IT* 32f; Arist., *Thesm.* b' fr. 327 - Eur. fr. 182.

The first case in Menander we find it in his *Perinthia*, v. 4ff, where the slave who brings the fire to burn Daos is called Pyrrias. Undoubtedly this play creates a hilarious atmosphere to the spectators. The second case in his *Aspis* is different than the first one; here the cook heaping reproaches upon his servant jokes by contrasting his servant's actions to the significance of his name (v. 230f): οὐ Σπωθῆρ', Ἀριστείδην δ' ἔχω ὑπηρέτην δίκαιον.

In Plautus, as we have already said, name-play is quite common. In regard to this device, it is not easy to say to what extent Plautus was influenced by his Greek originals. There are, however, some cases which give the impression that they have been transferred from his Greek originals. The strongest proof for this argument, and at the same time the best clue for their origin, is the help which is sometimes given to the Roman audience to understand the meaning of a Greek name, so that the spectators could get the joke. Here are a few examples:

Ph. qui me perperam perplexo nomine appelles? *Pa.* echo!
 quis igitur vocare? *Ph.* Diceae nomen est. *Sc.* iniuria's,
 falsum nomen possidere, Philocomasium, postulas;
 δῖκαιος es tu, non δικαία et meo ero facis iniuriam
Miles, 435-438

Ge. Gelasimo nomen mi indidit parvo pater,
 . . . . .
 quia ind' iam a pusillo puero ridiculus fui¹,
 eo quia paupertas fecit ridiculus forem;

Stichus, 174-177

nam mihi haec meretrix quae hic habet, Phronesium,
 suom nomen omne ex pectore exmovit meo,
 Phronesium, nam phrenesis est sapientia

Trucul., 77-79

Ps. sed quid est tibi nomen? *Ha.* Harpax. *Ps.* apage te, hau places;
 . . . . .
 . . . . .
Ha. hostis vivos rapere soleo ex acie: eo hoc nomen mihi est.

Pseud., 653-655

In all the above cases the name is translated into Latin for the benefit of

---

1. Cf. also 239ff, 630.

the audience. But there are other cases where the joke with the name seems to be Plautine in origin¹.

A stylistic form of sound-play is created by a phrase-unit, in which the first element is a compound and the second either the second element of the compound or a word giving a homoioteleuton with the previous word, or vice versa. This devise is employed to give clarity or emphasis, or both, e.g.

Aesch. *Pers.* 986   κακὰ πρόκακα
Sept. Th. 981f   ἀπώλεσεν ὄλεσε².

In some cases care is taken to make the sound correspond to the concept carried by the words, eg.,

Eur. *Bacch.* 1065   κατῆγεν ἦγεν ἦγεν ἐς μέλαν πέδον³.

Aristophanes⁴, Middle Comedy⁵, Menander⁶ and Plautus⁷ provide us with many such sound-plays.

Another kind of sound-play is created by the repetition of a word or phrase-unit with slight changes of one or more letters in the repeated word or phrase, which result in changes of the meaning as well. This sound-play while in Tragedy lays emphasis, in Comedy it creates humorous effects, e.g.

1. *Bacch.* 240 (cf. 703-4), *Circ.* 415f, 586f, *Men.* 263f, 267, *Merc.* 516f, *Pers.* 103, 624ff., 668, 689, 711f., *Pseud.* 585, 712, *Stich.* 242, *Truc.* 266, 674f. For more detailed discussions see Duckworth, *Roman Comedy*, pp. 348-355.

2. Cf. also Soph. *El.* 498, 850, Eur. *Mc.* 1252, *Hipp.* 1374, *I Heraclid.* 575, *Hel.* 213, 362, *Suppl.* 1007, *IT* 144, 203f, 246, *Tro.* 75, *Ale.* 400, *Hec.* 167, *Or.* 162f, 181, 1465f, *Phoe.* 1506. Similar to these are the following cases in Soph. *OC* 841, Eur. *Suppl.* 344, *Her.* 324, *Bacch.* 625, 631, *Andromache* 1131.

3. «The threefold repetition, unique in tragic dialogue, suggests the slow descent of the tree-top», Dodds rightly comments (*Euripides Bacchae*, Oxford 1960², ad loc.). Cf. *Phoe.* 1720f.

4. *Frogs* 150, 369, *Plut.* 501, *Lys.* 772, and *Kn.* 1155.

5. Antiphanes, fr. 148 and Alexis, *Asotodidascalos* fr. 25 K (Edmonds).

6. *Dyse.* 717, 818, *Hypobol.* fr. 416 a 3 Kö, *Heros* 42f, *Aspis* 200f, *Epitr.* 558, fab. inc. fr. 595.

7. *Merc.* 681, *Poen.* 137, 221, 501, *Mil.* 1351, *Stich.* 683, *Amph.* 551, 644, *Most.* 907, *Pers.* 220.

Aesch. <i>Sept. Th.</i> 962f	δορὶ δ' ἔκανες	δορὶ δ' ἔθανες
<i>Agam.</i> 486	ταχύπορος	ταχύμορος ¹
Arist. <i>Ach.</i> 575	τῶν λόφων καὶ τῶν λόχων ² .	

Ioannina

ANDREAS KATSOURIS

THE SCHOLION TO *DEM.* 3.36

1. *Dem.* 3.36 (OCT) reads as follows: ὑμᾶς ... ἀξιῶ πράττειν ταῦτα
 ἐφ' οἷς ἐτέρους τιμῆτε, καὶ μὴ παραχωρεῖν, δὸνδρες, Λιθηγαῖοι, τῆς τάξεως, ἵνα
 ὑμῖν οἱ πρόγονοι τῆς ἀρετῆς μετὰ πολλῶν καὶ καλῶν κινδύνων κατέλιπον.

2. The corresponding scholion reads in Dindorf's edition (vol. 8, p. 138): τῆς τάξεως] τάξιν ἀρετῆς καλεῖ τὸ ἡγεμονεύειν τῆς Ἐλλάδος, ἀλλ',
 ὥσπερ εἰώθεσαν, τὸ δὲ ἔκυτῶν εἰς τοὺς πολέμους ἐξένειται. TCV. App. crit.:
 ὥσπερ εἰώθεσαν (vel καὶ ὥσπερ εἰώθεσαν, non addito supra μὴ) Wolfius,
 conjectura valde incerta. ἀλλ' ὅρα (ὅρα C) ἔφασαν TC, ἀλλ' ὅρα ἔφθασαν V.

3. In my edition of a late Greek glossary of the rhetorical words in eleven speeches of Demosthenes (*Φιλιππικῶν ἀριστορικαὶ λέξεις: A critical edition*, M. A. Thesis, Urbana 1975) the gloss 256, evidently deriving from the scholion above, reads: τῆς τάξεως: τοῦ ὄρου. On the basis of this gloss, published now for the first time, the reading of the scholion can be restored in the following way: ἀλλ' ὅρον ἔφησεν τὸ etc. The meaning is clear: «poste de vertu (Weil) he calls to be the leaders of Greece, but on the condition, he says, that they proclaim war only when they themselves would like to do so». And this is precisely one of the main themes of the whole speech of Demosthenes.

Urbana, Illinois

J. N. KAZAZIS

1. Cf. also *Prom.* 693, *Soph. Trach.* 25, *Eur. Alc.* 135, 160f, *IT* 503, *Hel.* 27, 78/83
Or. 195, 343, 414, *Heracl.* 681, *Ion* 764, *Tro.* 1291f, 1300, *Phoe.* 182, *IA* 651, *Hec.*
 156f, *Cycl.* 420.

2. Cf. also *Ach.* 823ff, *Kn.* 26, 919, 1057, *Cl.* 394, 721f, *Pea.* 154, 453f, 926f,
Birds 109f, 184, 228f, 1379, *Lys.* 751f, *Thesm.* 845, *Frogs* 29, *Eccl.* 540f, *Plut.* 693.
 Cf. Callias' *Atalante* fr. 1 (Edmonds) and Menander's *Dyse.* 83, 365, 680f, *Epitr.*
 468f, *Georg.* 28f.

EINE BYZANTINISCHE DARSTELLUNG DER ANTIKEN STADT ATHEN

Profane byzantinische Malereien sind nur durch Quellen bekannt; diese zeigen jedoch, daß bei der Auswahl der Themen große Vielfalt herrschte¹. Im Rahmen dieser Quellen muß auch das bekannte Gedicht des Michael Choniates auf die Stadt Athen² gesehen werden, das sich einzig verstehen läßt, wenn man unterstellt, daß Michael in seinem Bedauern darüber, nichts mehr von dem alten Athen vorzufinden, sich ein Bild (Wandgemälde?) dieser Stadt anfertigen ließ und die sogenannte Elegie eigentlich als «Begleitgedicht» (nicht unbedingt als Titulus; s. unten) zu diesem Bild verfaßte.

Der Beweis für diese Annahme ist aus dem Text zu führen:

Vers 1-2: Ἐρως Ἀθηνῶν τῶν πάλαι θρυλουμένων
ἔγραψε ταῦτα ταῖς σκιαῖς προσαθύρων.

In Vers 2 kann *ταῦτα* kaum das Gedicht selbst bedeuten³, sondern weist auf etwas anderes hin, das mit dem Gedicht nicht identisch ist. So hat man an ein antiquarisches Werk über Athen gedacht, zu dem das Gedicht eine Art Prolog sei⁴. Die Bedeutung von γράψω in Vers 2 (schreiben

1. Vgl. z.B. die Quellen, die C. Mango, *The Art of the Byzantine Empire*, Englewood Cliffs, New Jersey, 1972, zusammengestellt hat, u.a. S. 22ff. (Taten von Kaisern; Taten des Sultans [im Haus des Alexios Axuch]), S. 234 (obszöne Darstellungen) oder S. 248 (Garten als Deckengemälde); s. auch St. Runciman, Blachernae Palace and its Decoration, in *Studies in Memory of D. Talbot Rice*, ed. by G. Robertson and G. Henderson, Edinburgh 1975, S. 277-283. - Für eine kritische Durchsicht des Manuskripts danke ich Herrn A. Kambylis, Hamburg, und besonders meinem verehrten Lehrer, Herrn H. Herter, Bonn, der selbst einmal die Klagen über den Verfall Athens bis hin zu Michael Choniates zusammengestellt und interpretiert hat (Athens im Bilde der Römerzeit. Zu einem Epigramm Senecas, in *Serta philologica Aenipontana*, hrsgb. von R. Muth [Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft 7-8], Innsbruck 1962, S. 347-358).

2. Letzte, kritische Ausgabe durch S. G. Mercati, «Intorno alla elegia di Michele Acominato sulla decadenza della città di Atene», *Εἰς μνήμην Σπυρίδονος Λάμπαρον*, Athen 1935, S. 423-427 = *Collectanea Byzantina I*, Bari 1970, S. 483-488.

3. So interpretiert A. Ellissen, *Michael Akominatos von Chonä, Erzbischof von Athen*, Göttingen 1848, S. 142: «schrieb diese Worte», oder entsprechend E. Reisinger, *Griechenland*, Leipzig 1916, S. 42 (übernommen von G. Soyter, *Byzantinische Dichtung* [Texte und Untersuchungen zur byzantinisch-neugriechischen Philologie 28], Athen 1938, S. 46): «schrieb diese Verse».

4. So Ellissen, o.l., S. 144 (im Widerspruch zu seiner Übersetzung): ... Ver-

oder malen) läßt sich ohne weitere Hinweise nicht eindeutig festlegen¹, aber ταῦς σκιᾶς προσωθύρων (die Liebe zu dem alten Athen macht sich über die Schatten [d.h. über das, was hente von dem alten Athen nur noch schemenhaft übrig ist] lustig, d. h. sie überwindet diese) deutet eher darauf, daß ταῦτα eine Darstellung meint.

Gleiches ergibt sich auch aus dem folgenden Gedankengang des Gedichts: Da Michael das alte Athen nicht mehr erblicken kann, ergeht es ihm wie Liebenden, die dadurch über die Abwesenheit ihrer Geliebten hinweggetrostet werden können, daß sie Bilder von ihnen anschauen (Vers 4-12)². So wird der Dichter in seiner Liebe zu Athen ein neuer Ixion, der sich ja einer Wolke mit dem Aussehen Heras näherte und nicht wußte, daß er nur ein Bild umarmte (Vers 12-15: λαθόων εἴδωλον ἡγκαλισμένος). Wirklich, fährt Michael fort, von allem, was Athen einst berühmt machte, ist keine Spur mehr zu sehen (Vers 16-27: γνώρισμα δ' αὐτῶν οὐδὲ ἀμυδρόν τις έδοι), und schließt sein Gedicht:

Vers 28-30: συγγνωστὸς οὐκοῦν, εἴπερ οὐκ ἔχων βλέπειν
τῶν Ἀθηναίων τὴν ἀοιδήμον πόλιν
ἰνδαλμικ ταύτης γραφικῶς³ ἐστησάμην.

Da er nicht in der Lage ist, das alte Athen zu sehen, muß ihm also verziehen werden, wenn er ein Bild der Stadt durch Malerei errichtet hat⁴. Diese letzten Verse aber erlauben keine übertragene Interpreta-

1 mutung, daß diese Verse nur das Exordium eines größeren Gedichts bildeten, oder F. Gregorovius, *Geschichte der Stadt Athen im Mittelalter* I, Stuttgart 1889, S. 244, Anm. 1: Er (der Threnos) erscheint wie die dichterische Einleitung zu einer vielleicht antiquarischen Schrift über die Monamente Athens, die nicht ausgeführt worden ist.

2. Herr Kambylis macht mich noch auf folgendes aufmerksam: In Vers 2 schreibt Michael ἔγραψε (Aorist, ebenso wie in Vers 30 ἐστησάμην; Anfang und Ende des Gedichts!), wohingegen er in Vers 16 φεῦ οἷα πάσχω καὶ λέγω τε καὶ γράψω (wie auch sonst im Mittelteil) das Präsens benutzt. Da aber γράψω in Vers 16 das vorliegende Gedicht meint, deutet auch ἔγραψε sicher auf ein anderes Werk, das man im Zusammenhang mit den übrigen Gegebenheiten nur als Bild verstehen kann.

3. Mercati, o.l., S. 424, verweist auf Procop. Gaz., epist. 13 (= epist. 26 Garzya - Loenertz): καὶ νῦν τοὺς σοφοὺς μημονματ τῶν ἐραστῶν καὶ διὰ τῆς εἰκόνος παραμυθοῦματ τὴν ἔρωτα. Garzya - Loenertz bringen weitere Belege zu dem Topos.

3. γραφικῶς schrieb Mercati metri causa; die Hss haben γραφικόν.

4. Eine Interpretation in dem Sinne, daß mit diesem Bild das Gedicht selbst gemeint ist (so Reisinger, l.l.: daß meine Feder hier ein Bild von ihr entwarf), läßt sich weder mit ἐστησάμην vereinbaren, noch damit, daß in dem Gedicht ja kein Bild Athens entworfen ist.

tion mehr (etwa auf ein Buch über Athen, oder auf eine Vorstellung Athens in der Phantasie), sondern sind real auf eine Darstellung zu beziehen. Daß Michael mit leichter Ironie¹ so spricht, als klage er sich an und müsse sein Handeln rechtfertigen (dazu gehört auch, daß er sich mit Ixion vergleicht) mag man damit erklären, daß er mutmaßlichen Widersachern von vorneherein die Argumente nehmen will. Immerhin wird aber auch durch diese Überlegung die Existenz eines entsprechenden Bildes nahegelegt; die scheinbare Rechtfertigung hat dann mehr mit dem Thema des (vielleicht vielen zugänglichen) Bildes zu tun².

In diesem Sinn ist dann schließlich auch die Überschrift des Gedichts zu deuten³: Στίχοι τοῦ ... Μιχαὴλ τοῦ Χωνιάτου ἐπὶ τῇ ἀρχέτυπῳ ἀνιστόρησει πόλεως Ἀθηνῶν. Während das — soweit ich sehe unbelegte — ἀνιστόρησις — auch im Zusammenhang mit der Interpretation des Gedichts — zweifellos Darstellung meint⁴, ist ἀρχέτυπος nicht eindeutig festzulegen. Es scheint zu beinhalten, daß das alte, «originale» Athen dargestellt war⁵, und vielleicht gleichzeitig, daß die Darstellung etwas Neues, Beispielhaftes war. Anders als das in Tituli übliche εἰς könnte schließlich ἐπὶ darauf deuten, daß das Gedicht nur anläßlich des Bildes entstanden ist, diesem aber nicht unbedingt beigegeben war. Trotz dieser Unklarheiten aber stützt auch die Überschrift die Annahme, daß Michael sich eine Stadtansicht des alten Athen anfertigen ließ und im Zusammenhang damit das Gedicht schrieb⁶.

1. Diese darf neben dem elegisch-klagenden Ton, den man bisher einzig in dem Gedicht wahrgenommen hat, nicht überhört werden.

2. Bei der zu unterstellenden Vielfalt von profanen Themen in der byzantinischen Malerei scheint es doch so gewesen zu sein, daß gewisse Themen üblicher, d.h. fast «kanonischer» waren als andere. Allerdings müssen hier noch weitere Untersuchungen erfolgen, bevor man zu präzisieren Aussagen kommen kann.

3. Ganz gleich, ob sie von Michael oder (wahrscheinlicher) von einem anderen verfaßt ist.

4. Vgl. ἀνιστορέω in den Lexika von Lampe, Demetrakos und Sophocles.

5. Hierzu vgl. Anth. Gr. XVI, 151, 1-2: Ἀρχέτυπον Διδοῦς ἐρικυδέος, ὁ ζένε,
λεύσσεις εἰκόνα θεσπεσίῳ κάλλει λαμπομένην, wo man, im Gegensatz zu den Herausgebern der *Anth. Gr.* und zu Liddell-Scott s.v. ἀρχέτυπος, letzteres auch als Adjektiv verstehen kann, so daß dort ἀρχέτυπος εἰκὼν unserem ἀρχέτυπος ἀνιστόρησις entspricht: Ein Bild, eine Darstellung, die das Original wirklich wiedergibt.

6. Gegen die reale Existenz eines entsprechenden Bildes könnte man nur insfern argumentieren, daß Michael ein solches Bild nur geplant hatte oder daß der Verfasser der Überschrift das Gedicht nur im Sinne dieses Aufsatzes interpretierte, ohne etwas von einem Bild zu wissen. In beiden Fällen aber wäre ein Bild für möglich

Wie dieses Bild ausgesehen haben mag, ist nicht auszumachen. Da das Gedicht keine ἔκφραστις ist, brauchen die Einzelheiten, die Michael im Athen seiner Zeit vermißt (Vers 21-25: Gerichte, Rhetoren, Feste und Kriege) nicht dargestellt gewesen zu sein. Eher möchte man an einen Stadtprospekt im Sinne spätantiker Städtedarstellungen denken¹.

Wie dem auch sei, die hier vorgeschlagene Deutung des Gedichts kann nicht nur neues Licht auf die profane Malerei in Byzanz im 12. Jahrhundert werfen, sondern auch zeigen, wie Michael Choniates sein negatives Athen-Erlebnis dadurch ausgleicht, daß er die Malerei benutzt, das Alte wieder sichtbar zu machen. Daß sich darin eine andere Einstellung zeigt als z.B. bei den Romanautoren des 12. Jahrhunderts, die eher naiv und in einem ungebrochenen Verhältnis zur Antike ihre Handlungen im Altertum spielen lassen, ist offensichtlich. Michael scheint der erste zu sein, bei dem sich die «Krise des byzantinischen Weltbildes»² noch vor 1204³ deutlich zeigt. Die Art aber, wie er damit fertig wird, trägt Züge, die man gerne einer Renaissance zuweisen möchte.

München

PAUL SPECK

ZUR ETYMOLOGIE VON ΠΡΟΥΝ(Ε)ΙΚΟΣ

Vor kurzem hat A. Thavoris den Versuch unternommen, die Etymologie von προύν(ε)ικος zu ergründen⁴. Er führt das etymologisch noch ungeklärte Wort auf das Adjektiv προνικός zurück und versucht dann

gehalten worden, so daß die Folgerungen aus der Interpretation sich nicht zu ändern brauchten. Im zweiten Falle wäre außerdem zu fragen, ob der Verfasser der Überschrift das Gedicht im Sinne Michaels richtig interpretierte. Doch scheint keine andere Möglichkeit zur Interpretation gegeben zu sein.

1. Auch die zahlreichen architektonischen Hintergründe in anderen Szenen der byzantinischen Malerei können eine Vorstellung vermitteln.

2. Formuliert nach H.-G. Beck, *Theodoros Metochites. Die Krise des byzantinischen Weltbildes im 14. Jahrhundert*, München 1952.

3. Daß das Gedicht vor 1204 in Athen entstanden ist, weist G. Stadtmüller, «Michael Choniates, Metropolit von Athen» (*Orientalia Christiana XXXIII*, 2), Rom 1934, S. 268 mit Verweis auf Vers 17 (οἰκῶν Ἀθήνας...) nach.

4. «προνικός (προύνικος, προύνεικος κ.τ.λ.)», in *Φίλτρα*, Festschrift für S.G. Kapsonenos, Thessaloniki 1975, 37ff.

mit Beispielen vorwiegend aus dem Neugriechischen zu erklären, wie sich die Form προυνικός bzw. προύν(ε)ικός aus πορνικός entwickelt hat¹.

Thavoris hat aber eine Stelle aus den Mimiamben des Herondas (3, 12) außer acht gelassen, die die Rückführung von προύν(ε)ικός auf πορνικός unmöglich macht. Sie lautet:

ὅκουπερ οἰκίζουσιν οἴ τε προύνεικαι.

Durch das choliambische Maß wird in diesem Vers die Quantität des I gesichert. Es ist lang zu messen², und diese Tatsache ist für die Etymologie des Wortes von entscheidender Bedeutung. Adjektive auf -ικός haben das I kurz. Einige durch das Maß gesicherte Beispiele aus Aristophanes beweisen es. Arist. *Equ.* 1378-1381:

συνερτικὸς γάρ ἔστι καὶ περαντικός,
καὶ γνωμοτυπικὸς καὶ σαφῆς καὶ κρουστικός,
καταληπτικὸς τ' ἀριστα τοῦ θορυβητικοῦ.
— οὕκουν καταδακτυλικὸς σὺ τοῦ λαλητικοῦ;

Die Herleitung aus πορνικός ist also ausgeschlossen³. Wir sind durch die von Thavoris vorgeschlagene Etymologie nicht weiter gekommen und der Versuch muß unter Berücksichtigung der Herondas-Stelle und der Quantität von προύν(ε)ικός von neuem gemacht werden. Das überlasse ich aber Sachkundigeren, obwohl ich von der Lektüre der vorzüglichen Behandlung des Wortes von W. Headlam in der kommentierten Ausgabe des Herondas (a.a.O. S. 125-127) den Eindruck gewonnen habe, daß das

1. A.a.O. S. 40: «Νομίζω ότι δὲ ἀρχικὸς τύπος τῆς λέξεως εἶναι δὲ τύπος προνικὸς τοῦ Πίσυχου καὶ ότι ἡ λέξη δὲν εἶναι τίποτε διλλό παρὰ ἐξέλιξη τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ ἐπιθέτου πορνικός. Στὴν ἀρχαίαν Ἑλληνικὴν πορνικός σημαίνει: ὁ ἀνήκων ἢ ἀρμόζων εἰς τὰς πόρνας». Vgl. ferner S. 42: «Τὴν παραγωγὴν τῆς λέξεως ἀπό τὸ ἀρχ. ἐπίθ. πορνικός ἐνισχύει, νομίζω, καὶ ἡ μαρτυρία τῶν ἀκέραιων συγγενῶν λέξεων μὲν παρόμοια σημασίᾳ κτλ.».

2. Vgl. R. Meister, «Die Mimiamben des Herondas», *Abhandlungen d. philol-histor. Classe d. königl. Sächsischen Gesellschaft d. Wissenschaften* 13 (1893) 691 (Kommentar zu 3, 12): «Der Papyrus beweist, daß die mittlere Silbe lang war». Vgl. auch W. Headlam - A.J. Knox, *Herondas*, Cambridge 1922, 126 Anm. 4: «The long i or ei (upon which Choerob. insists, Bekk. An. 1415) is established by Herondas».

3. In einer auch von Thavoris zitierten Miszelle von M. Nilsson (ihr wahrer Titel ist «Sophia - Prunikos» und nicht «Miscellanea», wie Thavoris angibt) wird sowohl auf die Quantität des Wortes Rücksicht genommen (vgl. *Eranos* 45, 1947, 471, Zeile 2 von oben) als auch auf die Herondas-Stelle ausführlich eingegangen (S. 171-172).

mit Beispielen vorwiegend aus dem Neugriechischen zu erklären, wie sich die Form προυνικός bzw. προύν(ε)ικος aus πορνικός entwickelt hat¹.

Thavoris hat aber eine Stelle aus den Mimiamben des Herondas (3, 12) außer acht gelassen, die die Rückführung von προύν(ε)ικος auf πορνικός unmöglich macht. Sie lautet:

ὅκουπερ οἰκίζουσιν οἵ τε προύνεικοι.

Durch das choliambische Maß wird in diesem Vers die Quantität des I gesichert. Es ist lang zu messen², und diese Tatsache ist für die Etymologie des Wortes von entscheidender Bedeutung. Adjektive auf -ικος haben das I kurz. Einige durch das Maß gesicherte Beispiele aus Aristophanes beweisen es. Arist. *Equ.* 1378-1381:

συνερτικός γάρ ἔστι καὶ περαντικός,
καὶ γνωμοτυπικός καὶ σαφῆς καὶ κρουστικός,
καταληπτικός τ' ἄριστα τοῦ θορυβητικοῦ.
— οὔκουν καταδακτυλικός σὺ τοῦ λαλητικοῦ;

Die Herleitung aus πορνικός ist also ausgeschlossen³. Wir sind durch die von Thavoris vorgeschlagene Etymologie nicht weiter gekommen und der Versuch muß unter Berücksichtigung der Herondas-Stelle und der Quantität von προύν(ε)ικος von neuem gemacht werden. Das überlasse ich aber Sachkundigeren, obwohl ich von der Lektüre der vorzüglichen Behandlung des Wortes von W. Headlam in der kommentierten Ausgabe des Herondas (a.a. O. S. 125-127) den Eindruck gewonnen habe, daß das

1. A.a.O. S. 40: «Νομίζω δτι ὁ ἀρχικὸς τύπος τῆς λέξεως εἶναι ὁ τύπος προνικός τοῦ Ἡσυχίου καὶ δτι ἡ λέξη δὲν εἶναι τίποτε δὲλλο παρὰ ἐξέλιξη τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ ἐπιθέτου πορνικός. Στὴν ἀρχαίᾳ Ἑλληνικῇ πορνικός σημαίνει: ὁ ἀνήκων ἡ ἀρμόζων εἰς τὰς πόρνας». Vgl. ferner S. 42: «Τὴν παραγωγὴν τῆς λέξεως ἀπὸ τὸ ἀρχ. ἐπίθ. πορνικός ἐνισχύει, νομίζω, καὶ ἡ μαρτυρία τῶν ἀκόλουθων συγγενῶν λέξεων μὲ παρόμοια σημασία κτλ.».

2. Vgl. R. Meister, «Die Mimiamben des Herodas», *Abhandlungen d. philol.-histor. Classe d. königl. Sächsischen Gesellschaft d. Wissenschaften* 13 (1893) 691 (Kommentar zu 3, 12): «Der Papyrus beweist, daß die mittlere Silbe lang war». Vgl. auch W. Headlam - A.D. Knox, *Herodas*, Cambridge 1922, 126 Anm. 4: «The long i or ει (upon which Choerob. insists, Bekk. An. 1415) is established by Herodas».

3. In einer auch von Thavoris zitierten Miszelle von M. Nilsson (ihr wahrer Titel ist «Sophia - Prunikos» und nicht «Miscellanea», wie Thavoris angibt) wird sowohl auf die Quantität des Wortes Rücksicht genommen (vgl. *Eranos* 45, 1947, 171, Zeile 2 von oben) als auch auf die Herondas-Stelle ausführlich eingegangen (S. 171-172).

vorliegende Material zu einer Entscheidung nicht ausreicht. *Sine novis subsidiis obscuritatem vocabuli expedire non possumus*, um mit einem Wort von Nauck zu schließen.

Bonn

CHRISTOS THEODORIDIS

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΑ ΓΙΑ ΤΟ XRONIKON TOY MOREΩΣ

Στίς παρατηρήσεις ποὺ εἶχα διατυπώσει σὲ προηγούμενο τόμο τῶν Ἐλληνικῶν¹ πρέπει νὰ γίνουν ὁρισμένες διευκρινήσεις καὶ δύο ἐπανορθώσεις, ποὺ τὶς κρίνω ἀναγκαῖες ὅστερα ἀπὸ πληρέστερη μελέτη τῶν περιπτώσεων ποὺ ἀφοροῦν.

1. Ὁ συνδυασμὸς φυσικὸς αὐθέντης (*Xρονικόν*, στ. 821, 834, 836 — χωρὶς τὸ οὐσ. —, 962, 1466H, 1572, 1803, 2439, 3358, 6282P, 7644H, 7918, 8155. Ὁ Schmitt γράφει παντοῦ: φ. ἀφέντης) δὲν ἀποτελεῖ ἀπαραίτητα «μεταφραστικὸ» δάνειο τοῦ «διασκευαστῆ», ἀκόμη καὶ ἀν ἀντανακλᾶ τὸν φεουδαλικὸ ὄρο *seignor naturel/al*: νόμιμος, φυσικὸς κύριος, κυρίαρχος — δπως θεωρεῖ ἡδὴ ὁ Schmitt στὸ γλωσσάρι τῆς ἔκδοσής του, σ. 621.

Ἡ βαρύτητα ἔγκειται, νομίζω, ἀλλοῦ: ἀν ἔξετάσουμε κάθε χωρίο χωριστά, διαπιστώνουμε ὅτι ὁ συνδυασμὸς χρησιμοποιεῖται μὲ μεγάλῃ διακριτικότητα καὶ ὑπωσδήποτε μὲ συνειδητὴ διαφοροποίηση κατὰ περίπτωση· στοὺς στ. 821, 834 (καὶ 836), 962, 1803, 7918 ἡ ἔκφραση εἶναι στὸ στόμα Φράγκων, ἀπὸ τοὺς ὅποιους λογικά «περιμένουμε» νὰ χρησιμοποιοῦν γαλλισμοὺς ἢ τὴν οἰκεία τους ὁρολογία: τὸ ἵδιο συμβαίνει καὶ στὸν στ. 7644H, ὅπου γίνεται ἀναφορὰ στὰ περιεχόμενα τοῦ «βιβλίου τῶν συνθειῶν». στοὺς στ. 1572, 2439, 3358, 6282P, 8155 ἔχουμε ἐπίσης σημεῖα, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὸ φεουδαλικὸ κληρονομικὸ δίκαιο ἢ τὶς ὑποχρεώσεις τῶν «λίζιων» ὑποτελῶν πρὸς τὸν «αὐθέντη» τους· στὸν στ. 1466H, δύμας, ὁ συγγραφέας φαίνεται ὅτι αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη, μιλῶντας γιὰ τὸν Σγουρό, νὰ χρησιμοποιήσῃ συμπληρωματικὰ καὶ τὴ λέξη ἀεφαλῆ, τὴν ὅποια σὲ ἄλλα σημεῖα τῆς διήγησης ἀποδίδει γενικὰ στὸν ἀντιπρόσωπο τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα — συχνὰ σὲ ἀντίστιξη πρὸς τὸν Φράγκο μπάιλο, κ.ἄ.² —, ὥστε ἡ διαφορὰ πρὸς τὸ δυτικὸ σύστημα

1. Γ. Κεχαγιόγλου, «Δυσκολίες στὸ κείμενο τοῦ *Xρονικοῦ τοῦ Μορέως*», Ἐλληνικά 27 (1974) 254-267.

Τὸ συμπληρωματικὸ αὐτὸ σημείωμα εἶχε δοθῆ στὴ σύνταξη τοῦ περιοδικοῦ, ὅπων δημοσιεύτηκε τὸ ἀρθρό τοῦ M. J. Jeffreys, «The Chronicle of Morea: Priority of the Greek Version», *BZ* 65 (1975) 308-350, ποὺ σὲ ὁρισμένα σημεῖα συναντᾶ καὶ τὶς εἰδικότερες παρατηρήσεις μου, ἰδιαίτερα στὶς σσ. 309-312, 314.

2. Βλ. Α. Ι. Λαζαρίστιο, «Γὲ Χρονικὸν τοῦ Μορέως», *AIEE* 6 (1902-3) 514. Διαρρ.

ἱεραρχίας, ἀλλὰ καὶ ἡ ἴδιότυπη ἀνεξαρτησία τοῦ Σγουροῦ ἀπὸ τὴν κεντρικὴν ἔξουσίαν, νὰ γίνουν ἐμφανέστερες:

κ' εἶχεν τὴν Κόριθο ἀλλὰ δὴ τὸ "Αργος καὶ Ἀράτην·
ἀς κεφαλὴ καὶ φυσικὸς ἀφέντης τὰ ὑποκράτει
ἐκ μέρους γὰρ τοῦ βασιλέως ἐκείνου τῶν Ρωμαίων

(χφ ΙΙ, στ. 1465-1467)

Αντίστοιχοι δροι, μὲ ἀνάλογη χρήση τῶν ἐπιθέτων, εἶναι στὸ κείμενο καὶ οἱ ἔξῆς: φυσικὸς κληρονόμος (7446Η), δίκαιος ἀφέντης (6282Η: δικαιωματικός, νόμιμος κληρονομικά· ἔκδ. Schmitt: ἀφέντην...δικαῖον, γφ Τ: ἀ.δικόν), δίκαιος μπάιλος (1877Η, 2343, ἡ ἀπλά: δίκαιος, δικαῖος: 1879Η, 4689Η: δίκαιον τον διὰ μπάιλον, Ρ: δίκαιον τον καὶ μπάιλον). Ἀπέναντι σ' αὐτούς, τὸ γαλλικὸ κείμενο τοῦ *Livre de la Conquête*¹ παραδίδει: Μία μόνο φορὰ τὸν συνδυασμὸ *seignor naturel* (§ 55 — ἀντίστοιχα μὲ τὴν πρώτη ἐμφάνιση τοῦ φυσικὸς αἰθέντης στὸ Χρονικόν, στ. 821. "Ολες οἱ ἄλλες ἐμφανίσεις τοῦ συνδυασμοῦ στὸ γαλλικὸ κείμενο εἶναι ἀπὸ τὸ τελευταῖο του μέρος, ποὺ ξεπερνᾶ τὰ ὄρια τοῦ Χρονικοῦ: §§ 722, 852, 877, 933, 976), ἐπανειλημμένα ὅμως τὶς παράλληλες ἐκφράσεις: *droit hoir, droit heritaige, droit seignor*, ἡ τὴ γενικότερη: *lige seignor* (καὶ ἀπλά: *seignor*, § 96 — ἀντίστοιχα, *Χρονικόν*, στ. 1466Η).

Ἀπὸ τὴ διαπίστωση αὐτὴ μιᾶς ἀντιστοιχίας κάθε ἀλλο παρὰ αὐστηρῆς, ὡς τὴν παραδοχὴν κάθε δρον, ὅπως αὐτὸς ποὺ ἔξετάζουμε, ὡς *«uno dei calchi [francesi] che più risalta agli occhi»*², ὑπάρχει ἀπόσταση. Ἰδιαίτερα, μά-

ροποιήσεις αὐτοῦ τοῦ τύπου ἀποτελοῦν φαινόμενο συχνὸ στὸ Χρονικόν· βλ. καὶ Jeffreys, δ.π., σ. 309 κ.ε., ὁ ὄποιος βάζει, νομίζω, πολλὰ πράγματα στὴ σωστὴ τους θέση. Ἀπαντήσεις σὲ πολλὰ εἰδικότερα σημεῖα θὰ δοθοῦν μὲ ἔρευνα λεπτομερέστερη ἀπὸ δ.τι ἐπιτρέπει ὁ πίνακας τοῦ ἔδιου μελετητῆ, δ.π., σ. 310-312, καὶ σὲ συνάρτηση μὲ τὸ πλαίσιο ποὺ παρέχεται καταρχῇν στὸ *Reallexikon der Byzantinistik* (ἔκδ. P. Wirth *et al.*), A, 2. 1⁵ (1972), σ. 537-557 (*Die Gallismen*).

'Η ἴδιαίτερη ἔξέταση τῶν λέξεων - ὅρων στὸ Χρονικόν, ποὺ γενικὰ «contrairement aux autres versions, elle n'emploie pas la terminologie occidentale, mais une terminologie byzantine», κατὰ τὴν δομολογία τοῦ D. Jacoby, «Les archontes grecs et la féodalité», *Travaux et Mémoires* 2 (1967) 428, εἶναι ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ κάθε εὐρύτερη λεξικολογικὴ ἔρευνα. Παράλληλα, ἔνα σημαντικὸ — οὐσιαστικὰ τὸ πρῶτο — βῆμα γιὰ τὴν ἔξέταση τοῦ Χρονικοῦ μέσα στὰ συγχρονικά του μετρικὰ καὶ ἀφηγηματικὰ πλαίσια, γίνεται μὲ τὴν ἐνδιαφέρουσα μελέτη τοῦ M. J. Jeffreys, «Formulas in the Chronicle of the Morea», *Dumbarton Oaks Papers* 27 (1973) 163-195.

1. Οἱ παραπομπὲς στὸ ἔξης γίνονται σὲ παραγράφους τῆς ἔκδοσης L. Longnon, *Livre de la Conquête de la Princée de l'Amorée. Chronique de Morée* (1204-1305), Παρίσι 1911.

2. Βλ. G. Spadaro, «Studi introduttivi alla Cronaca di Morea», III, *Siculorum*

λιστα, έταν: (1) Τὸ ἐπίθετο φυσικός μὲ τὶς σημασίες: γνήσιος, νόμιμος, κανονικός, φυσικός ἀπαντᾶ, στὸ Χρονικόν, καὶ σὲ ἄλλους συνδυασμούς: ἴγοντικὸν ἵδιον καὶ φυσικὸν (7762-7763), συνήθειον φυσικὸν (3938Η), (πράγμα) φυσικὸν (2441, 7757) κ.ά., κανεὶς ἀπὸ τοὺς ὄποιους δὲν παραδίδεται στὸ *Livre de la Congueste*. (2) Ὁ ἵδιος συνδυασμὸς ἀπαντᾶ καὶ σὲ ἄλλα κείμενα, ποὺ δὲν «ἀκολουθοῦν» πάντοτε ἔνα γνωστὸ δυτικὸ πρότυπο: Ἰμπέριος, στ. 40, Βέλθανδρος, στ. 27, Χρονικὸν τῶν Τόκων, στ. 1365, Χρονικὸν τοῦ Μαχαιρᾶ, σ. 142¹, κ.ά. (3) Τὸ ἐπίθετο φυσικός χρησιμοποιεῖται συχνὰ στὰ κείμενα τῆς Ἰδιας ἐποχῆς μὲ μεγάλο σημασιολογικὸ πλοῦτο καὶ εὐλυγισία, σὲ συγγενεῖς ἡ ἀνάλογες ὅλες ἐκφράσεις. "Ετσι, σὲ βυζαντινὰ ἔγγραφα παραδίδεται ὁ συνδυασμὸς φυσικοὶ κληρονόμοι², ἐνῶ στὰ «πίποτικὰ» μυθιστορήματα τὸ ἐπίθετο ἀντιπροσωπεύεται σὲ ποικίλους — διαφωτιστικούς — συνδυασμούς: Βέλθανδρος, στ. 58 κ.έ.: κἀν δὲ καὶ τὸ βασίλειον, κἀν δὲ καὶ αὐθεντίας, / κἀν καὶ αὐτό, δὲ λέγομεν, τὸ φυσικό [= κληρονομικὸ] μας στέμμα / νὰ καταλείψω..., Ἰμπέριος, στ. 825-826: πατήρ μου ἔναι φυσικὸς δὲργας καὶ δὲ αὐθέντης· / μητέρα μου δὲργανα, τὸ φυσικὸν μετέχω, Φλόριος, στ. 495: νὰ χάσῃ τὴν λαμπρότητα τὴν φυσικὴν [= φυσιολογική, κανονική σὲ διαλέκτους] τὴν εἰλέ.

2. Πληρέστερα βοηθήματα ἐπιτρέπουν³ τὴν ἀναθεώρηση ὁρισμένων στοιχείων ποὺ ἀφοροῦν τὰ ρήματα *en/incliner*, *s'en/incliner*. "Ετσι, ἡ ἀμετάβατη χρήση τοῦ *incliner* δὲν μπορεῖ νὰ διαχωριστῇ ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη τοῦ *encliner*⁴, ποὺ παραδίδεται ἀπὸ παλαιότερα· ὁ πρῶτος τύπος ἀπαντᾶ ἥδη στὸ ἐπικὸ ποίημα *Ronsasvals* τοῦ 12ου αἰ.⁵, ἐνῶ ρῆμα *s'encliner* παραδίδε-

Gymnasium 14 (1961) 47· τὸ σημεῖο ἀντιμετωπίζεται κριτικὰ καὶ ἀπὸ τὸν Jeffreys, The Chronicle of Morea, δ.π., σ. 309-310.

1. Καὶ διατὸ δύο φυσικοὶ ἀφέντες εἶναι εἰς τὸν κόσμον, δὲ ἔνας κοσμικὸς καὶ δὲ ἄλλος πνευματικός, τὸν εἰχεν τὸ ητσάκιν τοῦτον, τὸν βασιλέα τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ τὸν πατριάρχην τῆς μεγάλης Ἀντιοχείας, πρὸ τὴν πάρον τοὺς Λατίνους· ἡ ἀπομάκρινση ἀπὸ τὴν στενὴ φεουδαλικὴ χρήση εἶναι ἐδῶ ἐμφανής, δπως ἐπίσης καὶ στὴν ἀκόλουθη ἐκφραση ἀπὸ τὸ Ἰδιο κείμενο, σ. 146¹⁰: ... κονβερνούρης τῆς Κύπρου καὶ καπιτάνος φυσικὸς τῆς ἀρμάδιας...

2. Βλ. Σάθα, MB, τ. 6, σ. 608²¹, κ.ά. Ἐκεῖ, τὸ ἐπίθετο μὲ τὴν ἀντίθετη ἀκριβῶς σημασία ποὺ ἔχει ἀλλοῦ, στὶς ἐκφράσεις: φ. παῖδες, νίοι, πατήρ, κτλ., ὅπου φυσικὸς = νόθος, πορνικός (ἀντίθετο: γνήσιος).

3. Χάρῃ στὴν πολύτιμη συνδρομὴ τοῦ καλοῦ φίλου Γιάννη Καζάζη, ποὺ ἔτοιμάζει τὴν διδαχτορικὴ του ἐργασία στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Illinois.

4. «... In dans la langue populaire avait la forme *en*, *em*, a été repris sous la forme latine par la langue savante dans les parasynthétiques, *infiltrer*, *intimider* etc...» (*Dictionnaire de la Langue Française du Seizième Siècle* [στὸ έξης: DLFSS], τ. 1, σ. 112).

5. Βλ. Littré, *Dictionnaire de la langue française*, τ. 4, Παρίσι 1957, σ. 862· ἵσως τοῦ

ται ἥδη ἀπὸ τὸν 13ο καὶ τοὺς ἀμέσως ἐπόμενους αἰῶνες¹, μὲ τὶς σημασίες: *s'encliner profondément, saluer, baisser, se soumettre, condescendre, aquis-escer*. Τέλος, ρῆμα *s'incliner à*, μὲ τὴ σημασία: (παρα)δέχομαι τὴ γνώμην κάποιου, παραδίδεται ἀπὸ τὸν 16ο αἰ.².

Ολες οι ἐμφανίσεις τοῦ *encliner* ἢ *s'encliner* στὸ *Livre de la Conquête* στοιχίζονται κάτω ἀπὸ δύο ἀποκλειστικὰ σημασιολογικές ἀποχρώσεις: (1) προσκυνῶ, ὑποκλίνομαι: §§ 338, 433, 594, 596 (*s'incliner* καὶ, μεταφορικά, μὲ τὸ ἐπίθ. ἢ μτχ. *enclin*, § 375), καὶ (2) συγκατανεύω, δέχομαι: §§ 540, 866 (*encliner*). Καὶ γιὰ τὶς δύο αὐτὲς χρήσεις τὸ Χρονικόν, ὅπου παραδίδει παραπλήσιο κείμενο, παρέχει πάντοτε τὸ ρῆμα προσκυνῶ: στ. 4676 (= § 338), 7871 (= § 540), 8619 (§ 594), κυριολεκτικά ἢ μεταφορικά.

Φυσικά, καμιὰ ἀπὸ τὶς χρήσεις αὐτὲς δὲν ἀνταποκρίνεται οὔτε εἶναι δυνατὸν νὰ συνδεθῇ μὲ ἐκείνη τῶν πλαγιάζω - πλευριάζω τοῦ Χρονικοῦ. Οὔτε ἡ σημασιολογικὴ ἔξελιξη τοῦ πλαγιάζω ἀκολουθεῖ, σὲ δλη τῆς τὴ γραμμῆς, τὴν ἀντίστοιχη τῶν γαλλικῶν ρημάτων ποὺ ἀναφέρθηκαν· στὰ ἑλληνικὰ ἀπὸ νωρὶς παραδίδεται καὶ ἡ μεταφορικὴ σημασία: «προσαρμόζω -ομαι, παραπλανῶ, διαστρέψω, ὑποκρίνομαι» (Λεξ. LSJ, Sophocles). Μὲ αὐτὰ τὰ δεδομένα ὑπόψη, νομίζω, π.χ., δτι στοὺς στ. 2204-2205 τοῦ *Καλλίμαχον*,

Ἐκείνη γοῦν ἐπλάγιασε τὴν νύκταν νὰ κοιμᾶται
καὶ παρεκάτσεν, ἔμαθεν δλον ἀπλῶς τὸν τρόπον

— δπου γίνεται ἀναφορὰ στὸ τέχνασμα τῶν εὐνούχων καὶ τῆς «πονηρᾶς δουλίδος» ποὺ κατασκοπεύει τὴ Χρυσορρόη στὴν κρυφὴ νυχτερινὴ τῆς συνάντηση μὲ τὸν Καλλίμαχο —, τίποτε δὲν ἀποκλείεται καὶ τὴ μεταφορικὴ χρήση τοῦ ρήματος: εἶναι δυνατή, λοιπόν, δχι μόνο ἡ ἔννοια: «ξάπλωσε [ἢ δούλα], πλάγιασε νὰ κοιμῆθῃ» (Κριαρᾶς, *Buc. Ἰπποτ. Μυθιστ.*, σ. 273), ἀλλὰ καὶ ἡ ἀκόλουθη: «μηχανεύτηκε, προσποιήθηκε πώς κοιμᾶται, ἀλλὰ (στὴν πραγματικότητα) παραμόνεψε...», κατὰ τὴ συμβουλὴ τῶν εὐνούχων — στ. 2183-2189 — νὰ μείνη ἄγρυπνη καὶ νὰ παραφυλάξῃ τὶς κινήσεις τῆς κυρίας τῆς. Τὴ δεύτερη αὐτὴ σημασία ἐνισχύει, νομίζω, ἡ γραφὴ ἐπλάγισε τοῦ χφ, ποὺ χωρὶς λόγο διόρθωσαν δὲ Λάμπρος καὶ οἱ νεώτεροι ἐκδότες.

3. Γιὰ τὴ «σχέση» τῶν ἀντίτοπος (7926H, ἀντίτηπος χφ T), ἀντίτυπος (7873 P) μὲ τὴ λέξη *lieutenant* τοῦ *Livre de la Conquête*, πρέπει ἀρχικὰ νὰ

14ον αἰ. κατὰ τὴν *Histoire de la littérature française, Le Moyen Age* (ἐκδ. R. Bossuat), Παρίσι 1955, σ. 662.

1. Bλ. Littré, δ.π., Fr. Godefroy, *Dictionnaire de l'ancienne langue française et de tous ses dialectes du IX° au XV° siècle*, I-X, Παρίσι 1881-1902, τ. 3, σ. 106, *DLFSS*, τ. 3, σ. 401.

2. Bλ. *DLFSS*, τ. 14, σ. 592.

διευκρινιστή ὅτι: 'Ο γαλλικὸς ὄρος ἀπαντᾶ στὸ κείμενο τοῦ γαλλικοῦ Χρονικοῦ τρεῖς φορές, καὶ πάντοτε μαζὶ μὲ τὸν ταυτόσημο ὄρο *bail(l)*: §§ 73, 539, 880· στὰ ἀντίστοιχα μὲ τὶς δύο πρῶτες ἐμφανίσεις τοῦ συνδυασμοῦ αὐτοῦ σημεῖα τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου, εἴτε λείπει κάθε ἀντίστοιχη ἔκφραση (στ. 1178Η) εἴτε ὑπάρχει μόνο ἡ λέξη μπάιλος (στ. 7859). 'Αντίστροφα, ὅπου στὸ ἑλληνικὸ κείμενο παραδίδονται οἱ δύο ἐπίμαχοι τύποι, στὸ γαλλικὸ — συντομώτερο — κείμενο, ἡ ἀπουσίαζει κάθε ἀνάλογο ἔχονς (§§ 540-541) ἡ ἀπαντᾶ μὲ συγγενικὴ περίφραση (§ 540: ... *de faire pour lui autant comme pour le propre corps dou roy leur seignor ...*)¹.

Πέρα δῆμως ἀπὸ τὸ δεδομένον αὐτό, τὸ γεγονός ὅτι τὸ *Xronikón* χρησιμοποιεῖ τοὺς σχηματισμοὺς ἀντίτοπος/τυπος καὶ ὅχι ἕνα ὅποιοδήποτε ἄλλο «τυφλὸ μεταφραστικὸ κατασκεύασμα» πλησιέστερο στὴ γαλλικὴ «λέξη - πρότυπο»², ἡ καὶ τὴν ξένη λέξη μεταγραμμένη αὐτούσια ἡ μή³, δὲν ἀποτελεῖ βέβαια ἔνδειξη ποὺ νὰ ἔνισχύῃ τὴν ἀποφῆ ὅσων μελετητῶν χρησιμοποιοῦν τὸ παράδειγμα γιὰ νὰ ἀποδείξουν γαλλικὸ πρότυπο τοῦ *Xronikοῦ*. Τὸ ὅτι, πάλι, ὁ συγγραφέας τοῦ τελευταίου δὲν ἐκλέγει ἄλλη ἀνάλογη λέξη μὲ πρῶτο συνθετικὸ τὸ τόπος (πρβ. *τοποποιός*, Λεξ. Sophocles) οὔτε κατασταλάζει σὲ κάποια ἀπὸ τὶς — συγγενέστερες καὶ πρὸς τὸ *Livre de la Conquête* — περιφράσεις τῆς Ἰδιαὶς ὁμάδας (ἔχω, κρατῶ, ποιῶ τὸν τόπον τοῦ..., εἰς τόπον τοῦ..., κ.ἄ.), ἀλλὰ προσανατολίζεται πρὸς διαφορετικὴ ὁμοταξίᾳ (πρβ. ἀνταφέντης, ἀντιμούτσονος, ἀντίσηκος, Λεξ. Κριαρᾶ) καὶ καταλήγει στὰ μαρτυρημένα καὶ ἀλλοῦ ἀντίτοπος/τυπος, δὲν ἀποδεικνύει μὲ κανένα τρόπο ὅτι βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ γλωσσικὴ δυσκολία ἡ σύγχυση.

"Ας σημειωθῇ ὅτι ὁ τύπος ἀντίτοπος — ὅπως τουλάχιστο δείχνουν καὶ τὰ ἀντιτόπιος/τοπία, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐπιβίωσή του στὶς νεοελληνικὲς διαλέκτους (*ΙΑΝΕ*, τ. 2) — εἶναι ἀνεξαρτητοποιημένος σὲ μεγαλύτερο, ἀπὸ ὅτι φαίνεται, βαθμὸ ἀπὸ τὸ ἀντίτυπος (*ΙΑΝΕ*, Κριαρᾶς, *ΕΦΣΘ* 8, 1960-63, 229-230) καὶ καλὸ θὰ ἥταν στὸ Λεξικὸ Κριαρᾶ νὰ ἀντιπροσωπεύστων ἀπὸ Ἰδιαίτερο λῆμμα. Συμπληρωματικὰ γιὰ τὸ οὐσ. ἀντίτυπος, πρέπει νὰ παρατηρηθῇ ὅτι στὸν «Τύμνο στὸν ἄγιο Φραγκίσκο τῆς Ἀσσίζης» τοῦ Α. Σκλέντζα⁴, στ. 27, τὸ

1. Πρβ. καὶ: *bail et gouverneur* (§ 536), *bail et soverain* (§ 542), *baux et vicaires* (§ 828)· ἐπίσης: *en lieu de soy bail de son pays* (§ 537), κ.ἄ.

2. Πρβ. τοὺς μαρτυρημένους — μὲ διαφορετικὴ ὅμως, κάποτε, σημασίᾳ — τύπους: *τοποράτης/κράτωρ*.

3. "Οπως, π.χ., δὲν δίστασε νὰ κάνῃ ὁ ἀνώνυμος στιχουργὸς τοῦ Θρήνου τῆς Κύπρου (Ἐκδ. Μενάρδου), στ. 168: *λεατενέτος*. Πρβ. καὶ ρῆμα *τοποτένειν*, Λεξ. Du Cange.

4. Βλ. 'Ελένη Κακουλίδη, «Ποιήματα τοῦ 'Ανδρέα Σκλέντζα», *Ἑλληνικά* 20 (1967) 107-145. 'Ο «Τύμνος», σ. 121-126, ἀρ. 5.

πιὸ πιθανὸ εἶναι νὰ ἔχουμε αἰτιατικὴ ἀρσ. ἀντίτιτον [= ἀντιπρόσωπο, ἀναπληρωτὴ] καὶ ὅχι οὐδ. ἀντίτιτον¹:

Αιαῖτος Χριστοῦ ἀντίτιτον σ' ἔχει προμηνυτέψει
καὶ ἐδῶ στὸν κόσμον μνησικὰ δὲ Ἰωάννης πέψει.

μὲ πιθανὴ ἀπόδοση (πρβ., διαφορετικά, Κακουλίδη, δ.π. σ. 138): «Γι' αὐτὸ δὲ Ἰωάννης εἶχε προφητέψει (ἢ: εἶχε πῆ ἀπὸ πρὸν) γιὰ σένα πώς εἶσαι ἀντιπρόσωπος τοῦ Χριστοῦ, καὶ σὲ εἶχε στείλει κρυφὰ ἐδῶ στὸν κόσμο».

Θεσσαλονίκη

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ

ΕΛΕΙΓΧΟΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΩΝ ΤΟΥ Α. ΣΑΧΙΝΗ ΣΤΗΝ «ΠΑΝΩΡΙΑ» ΤΟΥ ΧΟΡΤΑΤΣΗ

Ο Α. Σαχίνης σὲ ἄρθρο του δημοσιευμένο σὲ τόμο ἀφιερωτήριο στὸ συνάδελφο Ν. Β. Τωμαδάκη² ἐπιχειρεῖ νὰ δικτυπώσῃ «κριτικὲς παρατηρήσεις» στὴν *Πανώρια* τοῦ Χορτάτση. Εύπρόσδεκτες βέβαια θὰ ἥταν παρατηρήσεις πάνω στὸ κείμενο αὐτὸ ἐνὸς κατὰ βάση κριτικοῦ τῆς λογοτεχνίας, ὅπως εἶναι ὁ Σαχίνης. "Ομως ὁ συντάκτης τοῦ ἄρθρου διατυπώνει κρίσεις τολμηρὲς καὶ καμιὰ φορὰ ἀνιστόρητες προκειμένου γιὰ ἔρευνητικὲς προσπάθειες προηγούμενων μελετητῶν — καὶ μάλιστα ἐκείνου ποὺ βρίσκεται σήμερα στὴν ἀνάγκη νὰ ἀπαντήσῃ στὸ δημοσίευμά του.

Ὑπενθυμίζω δτι τὸ κρητικὸ ποιμενικὸ δράμα, ποὺ ὡς τώρα τὸ ἐτιτλοφορούσαμε *Γύπαρης*, σήμερα ἔχει ἀποκτήσει τὸ γνήσιο τίτλο του, ποὺ εἶναι *Πανώρια*. Τιτλοφορεῖται δηλαδὴ ἀπὸ τὸ ὄνομα τῆς ἡρωΐδας καὶ ὅχι τοῦ ἡρωα τοῦ δράματος. Τὸ ἔργο, ποὺ τὸ δημοσίευσα σὲ κριτικὴ ἔκδοση τὸ 1940³, τὸ ἐδωσα τελευταῖα ξανὰ στὴ δημοσιότητα ဉστεροφ ἀπὸ πρόσφατη κριτικὴ ἐπεξεργασία⁴. Ἐκριθήκε ἀναγκαίᾳ ἡ ἀναθεώρηση τοῦ κειμένου γιατὶ ἐντωμεταξύ

1. Πρβ. παρακάτω, στὸ ἵδιο κείμενο: "Ὡς Μωυσῆν στὴν Αἴγυπτον δὲ Κύριος σ' ἔχει πέψει / νὰ λύσῃ οὓς δὲ Φαραὼς εἶχεν ἀποφεντέψει.

2. Τὸ ἄρθρο τοῦ Α. Σαχίνη «Κριτικὲς παρατηρήσεις στὴν *Πανώρια* τοῦ Χορτάτση» πῆρε θέση στὸν τιμητικὸ τόμο (Αθηνᾶ 73-74, 1972-73, 207-30) ἀσφαλῶς ἀπὸ ἀβλεψύια ἐκείνων ποὺ τὸν ἐπιμελήθηκαν. Νομίζω δτι δὲν ἔπειρε σὲ τόμο μὲ δημοσιεύματα συναδέλφων καὶ μαθητῶν ποὺ ἔχουν τὴν πρόθεση νὰ τιμήσουν συνάδελφο καὶ διδάσκαλο νὰ βρῇ θέση δημοσίευμα ποὺ ἐπιτίθεται ἐναντίον ἐνὸς ἀπὸ ἐκείνους ποὺ συνεργάζονται στὸν τόμο.

3. *Γύπαρις*, κρητικὸ δρᾶμα. *Πηγαὶ - Κείμενον* [Texte und Forschungen zur byzantinisch - neugriechischen Philologie, ἀρ. 39], Αθήνα 1940.

4. *Γεωργίου Χορτάτση Πανώρια*. Κριτικὴ ἔκδοση μὲ εἰσαγωγὴ, σχόλια καὶ λεξιλόγιο. Έμμανουὴλ Κριαρᾶ [Βυζαντινὴ καὶ Νεοελληνικὴ Βιβλιοθήκη, 2], Θεσσαλονίκη 1975.

μᾶς ἔγινε γνωστὸ καὶ τρίτο χειρόγραφο τοῦ ἔργου, πιὸ ἀξιόλογο ἀπὸ τὰ δύο ἡδη γνωστά. Τὸ τρίτο αὐτὸ χειρόγραφο μᾶς δίνει πολὺ συχνὰ κείμενο γνησιότερο, ὅλλα καὶ μᾶς γνωρίζει τὸν ἄγνωστο ὡς τελευταῖα συγγραφέα τοῦ ἔργου, ποὺ εἶναι ὁ ποιητὴς τῆς Ἐρωφίλης καὶ τοῦ Κατζούρμπον Γεώργιος Χορτάτσης.

Νομίζει λοιπὸν ὁ Σαχίνης στὸ παραπάνω δημοσίευμά του (σ. 207) ὅτι «δὲν εἶχε ὡς τώρα τύχη στὴ νεοελληνικὴ φιλολογία» ἡ Πανώρια. Ἀκόμη ὑποστηρίζει ὅτι ὡς τώρα «κανεὶς δὲν διαισθάνθηκε πῶς εἶναι ἔργο πολὺ ἀξιόλογου ποιητῆ κι' ἐλάχιστοι ἔνιωσαν τὴν ποιητικὴ ἀξία τῆς ἡ διατύπωσαν οὐσιαστικὲς κριτικὲς παρατηρήσεις, ποὺ νὰ βοηθοῦν στὴν αἰσθητικὴ κατανόηση καὶ τὴ σωστὴ ἀξιολόγησή της». Οἱ ἔκδότης μάλιστα τῆς Πανώριας τοῦ 1940 (ποὺ μολαταῦτα «φιλολογικὴ» δονομάζει ὁ Σαχίνης τὴν ἔκδοσή του), δπως καὶ ὁ παλιότερος ἔκδότης τοῦ ἔργου Κ. Σάθας (1879), ἔγραψε κατὰ τὸ Σαχίνη εἰσαγωγὴ στὸ ἔργο «ἔκτενὴ καὶ δυστυχῶς ξεπερασμένη», εἰσαγωγὴ ὅπου «φανερά» ἔχει τὴν τάση «νὰ ὑποτιμήσῃ» τὸ ἔργο. Ἐξάλλου δὲν ὑποπτεύθηκε, συνεχίζει ὁ Σαχίνης, ... τὴ λυρικὴ ἀξία του. Καὶ γιατί αὐτό; «Ισως γιατί τοῦ ἔλειπε «ἡ ἀπαραιτητη πάντα στὸ φιλόλογο εὐαισθησία καὶ κριτικὴ ἴκανότητα».

«Ἄς δοῦμε τὰ ἴδια τὰ πράγματα. Λυποῦμαι ποὺ εἴμαι ὑποχρεωμένος νὰ ἀσχοληθῶ μὲ τὸ θέμα, ἀφήνοντας σοβαρότερες ἐρευνητικὲς ἀπασχολήσεις ποὺ μοῦ εἶναι προσφιλέστερες.

Ἐν πρώτοις ὁ Σαχίνης παρατηρεῖ ὅτι στὴν εἰσαγωγὴ τῆς ἔκδοσής μου¹ ἐπιμένω ἴδιαίτερα στὶς σχέσεις τῆς Πανώριας μὲ τὰ ὑποτιθέμενα πρότυπά της — «έγχειρημα, καθὼς λέει (σ. 208), ὀλότελα ἀχρηστο καὶ ἀνώφελο γιὰ μᾶς σήμερα, ποὺ γνωρίζουμε ἔνα ἄλλο ἵταλικὸ ποιμενικὸ δράμα, πλησιέστερο στὴν ὑπόθεση πρὸς τὴν Πανώρια: Τὸ *La Calisto* τοῦ Luigi Grotto». Καὶ συνεχίζει (σ. 208) ἀστόχαστα γράφοντας ὅτι «ἡ εἰσαγωγὴ μου αὐτὴ «περιέχει ἀσήμαντες καὶ λεπτομερειακὲς ἀναπτύξεις ἐπουσιαδῶν θεμάτων, ἔζονυχιστικές, σχολαστικὲς καὶ ἀνεπιτυχεῖς συγκρίσεις τῆς Πανώριας μὲ τὰ δῆθεν πρότυπά της (*Aminta* τοῦ Tasso, *Pastor fido* τοῦ Guarini, *Alceo* τοῦ Ongaro καὶ *Amorosa fede* τοῦ Pandimo), πολλὲς ἐπαναλήψεις τῶν ἴδιων πραγμάτων καὶ συγνές, χτυπητὲς ἀντιφάσεις». Στὰ ἀφοριστικὰ καὶ κατὰ τρόπο ἀνοίκειο καὶ ἀντιεπιστημονικὸ διατυπωμένα παρατηρήματα τοῦ Σαχίνη ἀπαντῶ ὅτι, καὶ δὲν ὑποθέσωμε ὅτι ἀποδείχτηκε — καὶ μπορεῖ νὰ ἀποδείχτηκε — ὅτι ὁ Χορτάτσης γράφοντας τὴν Πανώρια εἶχε ὑπόψη του τὴν *Calisto*, δπως ὑποστήριξε ὁ Λίνος Πολίτης², καὶ πάλι δὲν ἀποκλείεται ὁ ποιητὴς τῆς Πανώριας νὰ εἶχε

1. Δὲν πρόκειται γιὰ εἰσαγωγή, ἀλλὰ γιὰ τὸ πρῶτο μέρος τοῦ δημοσιεύματος, ὅπου μελετῶ τὶς πηγὲς τοῦ ἔργου.

2. Σὲ ἀνακοίνωση στὴν Ἐπιστημονικὴ Εταιρεία (βλ. Ἀθηνᾶ 53, 1949, 351) καὶ στὰ

ύπόψη του κοντά στὸ ἀσημο ἔργο τοῦ Groto καὶ τὰ πολὺ γνωστότερα ἔργα τῆς ἐποχῆς: τὸν *Aminta*, τὸν *Pastor Fido*, ὅσως καὶ ὄλλα¹. (‘Ὕπενθυμίζω ὅτι οἱ δομοιότητες μεταξὺ *Calisto* καὶ *Πανώριας* περιορίζονται σὲ στοιχεῖα ἀπὸ τὸ γενικὸ σχέδιο τοῦ ἔργου καὶ δὲν ἔκτείνονται, καθὼς φαίνεται, σὲ λεπτομερεια-κὲς δομοιότητες. Λέω «καθὼς φαίνεται» γιατὶ ἀκόμη δὲν ἔχομε στὴ διάθεσή μας μελέτη ποὺ νὰ μᾶς δείχνῃ καθαρὰ τὴ σχέση ἀνάμεσα στὴν *Calisto* καὶ τὴν *Πανώρια* ἐνδεχομένως σὲ λεπτομερειακότερα σημεῖα τῆς ὑπόθεσης καὶ τῆς διαπραγμάτευσης).

’Αλλὰ καὶ ἂν ὑποθέσωμε ὅτι ἐπιχειρήματα καὶ ἀπόψεις ποὺ εἶχαν διατυ-πωθῆ τὸ 1940 ἀνατρέπονταν ἀπὸ τὴν ἔρευνα ποὺ ἀκολούθησε, θὰ εἶχε κανεὶς τὸ δικαίωμα νὰ χαρακτηρίσῃ «ἄχρηστη καὶ ἀνώφελη» μιὰ ἔρευνητικὴ προσπά-θεια ποὺ ὅταν γινόταν ἀσφαλῶς προϊγῆ τὸ θέμα της; Δὲν ξέρει ὁ Σαχίνης ὅτι παρατηρήσεις ποὺ σήμερα δὲ γίνονται τυχὸν ἀνεπιφύλακτα δεκτὲς μπορεῖ νὰ μὴν ἥταν ἄχρηστες ὅταν δικτυπώνονταν, ἀκριβῶς γιατὶ βοήθησαν ἐνδεχομέ-νως στὸ μεταγενέστερο ξεκαθάρισμα θεμάτων καὶ ἀπόψεων; Ποιὸς δὲν ξέρει ὅτι πάντα κάθε προηγούμενη ἔρευνα, καὶ μὲ τὰ τυχὸν σφάλματά της ἀκόμη, εἶναι κατεξοχὴν χρήσιμη γιὰ τὴν ἀναζήτηση τῆς ἀλήθειας καὶ τὴν πρόοδο τῆς ἔρευνας;

’Ο Σαχίνης κατηγορεῖ τὸν ἐκδότη τοῦ 1940 (σ. 209) ὅτι στὴν εἰσαγω-γή του² «δὲν ὑπάρχει προσπάθεια ἀξιολόγησης καὶ αἰσθητικῆς ἀποτίμησης τοῦ ἔργου μὲ σωστὲς καὶ εὔστοχες παρατηρήσεις· δὲν ὑπάρχει, προσθέτει, οὐσιαστικὴ καὶ προσωπικὴ ἀνάλυσή του — ἀπαραίτητη γιὰ τὴν ἐρμηνεία του καὶ τὴν αἰσθητικὴ κατανόησή του ἀπὸ τὸν ἀναγνώστη. ’Ο ἐκδότης, συνεχίζει, δὲν ἤρθε σὲ δημιουργικὴ ἐπαφὴ μὲ τὴν *Πανώρια*: δὲν τὴν χάρηκε αἰσθητικά. ’Ετσι μᾶς ἔδωσε μιὰ ἕρη καταγραφὴ συγκριτικῶν καὶ στατιστικῶν στοιχείων· ἔτσι, συνεχίζει πάντα ὁ Σαχίνης, ἔχει τὴν τάση νὰ ὑποτιμήσῃ τὸ ἔργο». ’Ας θαυμάσωμε τὸ τελικὸ συμπέρασμα τοῦ Σαχίνη: ’Ἐπειδὴ ἔνας μελετητὴς κατα-γράφει συγκριτικὰ ἢ στατιστικὰ στοιχεῖα, ... ἔχει τὴν τάση νὰ ὑποτιμήσῃ τὸ ἔργο! Κατηγορεῖται λοιπὸν ὁ ἐκδότης ὅτι δὲν ἀξιολόγησε αἰσθητικὰ τὸ ἔργο,

δημοσιεύματά του: «La poésie pastorale en Grèce à la fin du 16ème siècle: Rapports et différences avec la poésie pastorale italienne» (*Actes du IVe Congrès de l'Association Internationale de littérature comparée*, Fribourg 1964, Χάγη - Παρίσι 1966, σ. 1000-7) καὶ «Ποιμενικὴ ποίηση καὶ δράμα στὴν Κρήτη. ’Ομοιότητες καὶ διαφορές μὲ τὰ ιταλικὰ» (*Πεπραγμ. B'* Διεθν. Κρητολ. Συνεδρ., τόμ. 2, σ. 389-96).

1. Πρέπει νὰ ὑπογραμμίσω ὅτι ἔως τὴν ὥρα αὐτὴν κανεὶς δὲν ἐπιχειρήσει νὰ συζητήσῃ λεπτομερείς τις συσχετίσεις μου μὲ τὰ δύο τουλάχιστον αὐτὰ ἔργα καὶ νὰ ἀρνηθῇ ἢ νὰ ἐπιδοκιμάσῃ συγκεκριμένες συσχετίσεις ποὺ δείχνουν δομοιότητες χαρακτηρι-στικές ὡς πρὸς πιθανὴ γνωριμία τοῦ Χορτάτση μὲ κείμενα διμοτέχνου του.

2. Διάβαζε: στὸ πρώτο μέρος τοῦ δημοσιεύματό του,

δὲν ήρθε σὲ «δημιουργική ἐπαφή» μὲ τὸ ἔργο. Κοῦφος εἶναι ὁ λόγος, γι' αὐτὸ καὶ ἡ ἀπάντησή μου θὰ ἥταν περιττὴ γιὰ τὸ νοήμονα ἀναγνώστη. "Ομως θὰ τὴ διατυπώσω: 'Ο συγγραφέας τοῦ δημοσίευματος τοῦ 1940, πού, ἀς ὑπενθυμίσω, τιτλοφορεῖται: *Γύπαρις. Πηγαὶ - Κείμενον*, δύο σκοποὺς εἶχε θέσει μπροστά του: ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος νὰ μελετήσῃ τὶς πηγὲς τοῦ ἔργου καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο νὰ τὸ παρουσιάσῃ σὲ κριτικὴ ἔκδοση. Καὶ τὶς δύο ἐπιδιώξεις του τὶς πραγματοποίησε μὲ δὴ διέθετε ἵκανότητα. Δὲν εἶχε πρόθεση νὰ ἀξιολογήσῃ αἰσθητικὰ τὸ ἔργο. Τὴν αἰσθητικὴ ἀποτίμησή του τὴν ἔκαμε μόνο στὴν κλίμακα ποὺ τοῦ ὑπαγγέρουν οἱ προθέσεις του καὶ μὲ τὴν προσπάθεια νὰ μείνῃ, ὅσο γινόταν, σὲ ἀντικειμενικὰ κριτήρια. Γιατὶ δὲν ἔκρινε δικό του ἔργο νὰ προχωρήσῃ στὴ διατύπωση ὑποκειμενικῶν αἰσθητικῶν ἐντυπώσεων ἢ καλολογικῶν δογματισμῶν. "Οτι προχωρησε σὲ δῆσες ἐπιτρέπονταν αἰσθητικὲς κρίσεις τὸ ὅμοιογεῖ καὶ ὁ *Σαχίνης* δταν διαπιστώνη (σ. 209) ὅτι συγκρίνοντας αἰσθητικὰ *Γύπαρη* καὶ *Aminta* βρίσκω κατώτερο τὸ *Γύπαρη* καὶ κάνω διάφορες διαπιστώσεις. Οἱ διαπιστώσεις αὐτὲς δὲν ἀμφισβητοῦνται, νομίζω, ἀπὸ κανέναν ἀρμόδιο μελετητὴ τοῦ κρητικοῦ ἔργου καὶ αὐτὲς εἶναι: ὅτι δὲν ἀναπτύσσεται καμιὰ πραγματικὴ δράση στὸ ἔργο, ὅτι οἱ θρῆνοι εἶναι ἀτελείωτοι, ὅτι τὰ πρόσωπα διαγράφονται χωρὶς ἀποχρώσεις.

'Ο *Σαχίνης* συνεχίζοντας (σ. 210) κατηγορεῖ τὴ συνήθεια τῶν ἐρευνητῶν νὰ ἀναζητοῦν ὅμοιότητες, ἐπιδράσεις, κτλ. "Ομως ἡ ἔρευνα, προκειμένου γιὰ τὶς ἐπιστῆμες μας, ὀφείλει νὰ προσπαθῇ νὰ κατανοῦ τόσο τὰ λογοτεχνικὰ ὅσο καὶ τὰ φιλολογικὰ φαινόμενα. Ήροσθέτω μάλιστα καὶ τοῦτο: ὅτι οἱ ἔρευνητες ποὺ ἀναζήτησαν πηγὲς τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας καὶ διαπίστωσαν ἐπιδράσεις ξένων ἔργων σὲ ἐλληνικὰ δὲν τὸ ἔκαμαν «γιὰ νὰ τονίσουν καὶ νὰ προβάλουν τὴ σημασία τῆς ἀνακαλυψής τους», ὅπως νομίζει ὁ *Σαχίνης*. Οὔτε καὶ «έξέργκωσαν τὴ συμβολὴ τοῦ ἐξωτερικοῦ πλαισίου, τῆς δανεισμένης ὑπόθεσης, καὶ ὑπετίμησαν τὴν προσφορὰ τοῦ δημιουργοῦ» (σ. 210). "Ολοι μας σήμερα μετὰ τὴν ἀνακαίνιση ποὺ ἔφερε στὶς γραμματολογικὲς μελέτες ἡ μέθοδος τῆς συγκριτικῆς γραμματολογίας ξέρομες ὅτι μόνο μετὰ τὴ διαπίστωση τῶν στοιχείων ἐνὸς ἔργου ποὺ ὀφείλονται σὲ ξένη ἐπίδραση εἶναι δυνατὸν νὰ διαπιστωθοῦν ποιὰ στοιχεῖα ὀφείλουν τὴν παρουσία τους στὶς προσωπικές ἢ τὶς ἐθνικές καταβολές τοῦ δημιουργοῦ· καὶ τοῦτο ἀκόμη καὶ στὸν τομέα τῆς μορφῆς τοῦ στίχου, τῆς ποίησης, τοῦ λυρισμοῦ, προκειμένου γιὰ ἔμμετρα ἔργα. Αύτὴ τὴν πορεία ἀκολούθησα καὶ ἐγὼ στὸ δημοσίευμά μου τοῦ 1940: μετὰ τὴ διαπίστωση τῶν σχέσεων τοῦ ἔργου μὲ ἄλλα ὅμοιειδῆ προχωρησα στὴν ἐξέταση τοῦ *Γύπαρη* «ἀπὸ λογοτεχνικῆς ἀπόψεως ἐν σχέσει πρὸς τὰ πρότυπά του» καὶ τὰ τὸν τίτλο τοῦ σχετικοῦ κεφαλαίου.

'Ο *Σαχίνης* μελετώντας περαιτέρω (σ. 215) τὶς διαφορὲς μεταξὺ *La Calisto* τοῦ Groto καὶ *Πανώραιας* καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ ἔργο τοῦ

Groto είναι «ίσως μιά πηγή, δχι τὸ πρότυπο» τῆς *Πανώριας*. Καὶ συνεχίζει ότι «ό Χορτάτσης θὰ δέχτηκε μιὰ ἐπίδραση ἀπὸ τὸ *La Calisto* τοῦ Groto, ὅπως ἄλλωστε ἵσως καὶ ἀπὸ τὸν *Aminta* τοῦ Tasso καὶ ἀπὸ τὸν *Alceo* τοῦ Ongaro καὶ ἐνδεχομένως ἀπὸ ἄλλα ξένα ποιμενικὰ δράματα». Αλλ' ἂν αὐτὰ ἀληθεύουν, γιατί ἐγὼ ἔκανα ἀσχηματικά δταν τὸ 1940 ἀναζητοῦσα καὶ μελετοῦσα ἀναλυτικότερα τίς σχέσεις *Πανώριας* μὲ τὰ πιθανὰ πρότυπα τῆς¹;

Ο Σαχίνης ἀποκλείει (σ. 210) ότι ὁ *Pastor fido* τοῦ Guarini μποροῦσε νὰ χρησιμοποιηθῇ ὡς πρότυπο τοῦ Χορτάτση γιατὶ τὸ ἔργο τοῦ Guarini χρονογεῖται στὰ 1590, ἐνῶ ἡ συγγραφὴ τῆς *Πανώριας* τοποθετεῖται στὰ 1583 - 1590. Σ' αὐτὰ ἀπαντῶ τὰ ἀκόλουθα: ότι τὰ σχετικὰ μὲ τὴ χρονολόγηση τῶν ἔργων τοῦ Χορτάτση διατυπώνονται μὲ μιὰ φρόνιμη ἐπιφυλακτικότητα ἀπὸ δοσοὺς συναφῶς ἔγραψαν. Λπλῶς πιθανὸ εἶναι ότι ἡ *Πανώρια* γράφηκε τὴν τελευταία δεκαετία τοῦ δέκατου ἔκτου αἰώνα. Ἐπομένως ἡ κατηγορηματικὴ ἀπόφανση τοῦ Σαχίνη ότι γιὰ λόγους χρονολογικούς τῶν κειμένων ὁ Χορτάτσης γράφοντας τὴν *Πανώρια* δὲν ἤξερε τὸν *Pastor fido* δὲν προσθέτει τίποτε στήν προώθηση τοῦ θέματος.

Τί νόημα μπορεῖ τώρα νὰ ἔχῃ ἡ παρατήρηση τοῦ Σαχίνη (σ. 208, σημ. 3) ότι ἐγὼ τοποθετῶ τὴν *Πανώρια* μετὰ τὸ 1620; Δὲν εἶναι ἀραγε σὲ θέση νὰ καταλάβῃ ότι κανείς μας σήμερα, μετὰ τὴν ἀνακάλυψη τοῦ νέου χειρογράφου καὶ τὸ ξεκαθάρισμα ποὺ ἔφερε σὲ ὁρισμένα θέματα, δὲ δέχεται τὴ χρονολογία αὐτὴν ὡς terminus post quem; Σημειώνω ότι πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνακάλυψη τοῦ νέου χειρογράφου συμφωνοῦσαν μ' ἐμένα ὡς πρὸς τὴ χρονολόγηση τοῦ Γύπαρη καὶ ἄλλοι ἐρευνητές². Ο Σαχίνης ἔπρεπε νὰ ξέρῃ ότι μὲ τὰ νέα φῶτα ποὺ οἱ νεώτερες ἔρευνες φέρνουν σὲ ὁρισμένα ζητήματα αὐτομάτως ἐγκαταλείπονται ἢ τροποποιοῦνται προηγούμενες γνῶμες καὶ ὑποθέσεις καὶ δὲν ἐλέγχονται ὅσιοι μὲ παλαιότερα δεδομένα κατέληγαν σὲ διαφορετικὲς ὑποθέσεις.

Δὲν εἶναι σκοπός μου νὰ ἀσχοληθῶ καὶ μὲ ἄλλες ἀπόψεις τοῦ Σαχίνη. "Οτι δηλαδὴ οἱ παρατηρήσεις τοῦ Λίνου Πολίτη, ποὺ προέβαλε τὴν *Calisto*

1. 'Υπογραμμίζω τὴν ἀντίφαση στήν όποια περιπίπτει ὁ Σαχίνης. 'Απὸ τὸ ἔνα μέρος θεωρεῖ τὸ δράμα τοῦ Groto πλησιέστερο στήν ὑπόθεση τῆς *Πανώριας* ἀπὸ δ. τι τὰ ποιμενικὰ δράματα *Aminta*, *Pastor fido*, κτλ., ἀποδέχεται δηλαδὴ ὁ Σαχίνης ἐδῶ τὴν ἀποψή τοῦ Πολίτη γιὰ νὰ ἀντικρούσῃ τὸν Κριαρᾶ. 'Απὸ τὸ ἄλλο μέρος, δταν ἐπιθυμητὴ γὰν ἀντικρούσῃ τὴν ἀποψή τοῦ Πολίτη, ότι τὸ *La Calisto* εἶναι πρότυπο τῆς *Πανώριας*, χρησιμοποιεῖ τὶς δικές μου διαπιστώσεις ὡς πρὸς τὶς σχέσεις *Πανώριας* καὶ τῶν γνωστῶν ποιμενικῶν δραμάτων τῆς 'Αναγέννησης.

2. Βλ. Th. Siapkaras - Pitsillidès, *Poèmes d'amour en dialecte chypriote*, Αθήνα 1952, ποίημα 138 στ. 22, σημείωση. 'Εδῶ μὲ τὴν εὐκαιρία αὐτὴ σημειώνω ότι ἀπὸ παραδρομὴ ἀναφέρεται ότι τότε (1952) δεχόμουνα τὴ συγγραφὴ τοῦ Γύπαρη «προγενέστερη» ἀπὸ τὸ 1620. Τὸ ἀντίθετο συνέβαινε. 'Η παραδρομὴ διορθώθηκε στὴ β' ἔκδοση (1975).

ώς πρότυπο¹ «δὲν μᾶς πείθουν πώς ἀνάμεσα στὸ *La Calisto* καὶ τὴν *Πανώρα* μας ἔχουμε εἰδική σχέση ἐξάρτησης ποὺ δφείλεται σὲ ἀσυνήθιστα θέματα ἢ μοτίβα καὶ μᾶς ἀναγκάζει νὰ θεωρήσουμε τὸ ἴταλικὸ ἔργο ως πρότυπο τοῦ ἐλληνικοῦ» (σ. 216). Ακόμη δὲν ἐπιθυμῶ νὰ συζητήσω τὸ βάρος ποὺ ἔχει γιὰ τὸ θέμα μας ἢ παρουσία δύο ζευγαριῶν ἐρωτευμένων τόσο στὴν *Πανώρα* ὡσα καὶ στὴν *Calisto*, ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλα ἔργα τοῦ ποιμενικοῦ εἴδους. «Ἄς ἐρευνηθῆ τὸ θέμα σὲ ἄλλη στιγμή.

«Ολα ὡσα παραπάνω ἀναπτύχθηκαν ἀναφέρονται στὸ πρῶτο τμῆμα τοῦ δημοσιεύματος τοῦ *Σαχίνη* (σσ. 207-16). Στὸ δεύτερο (σσ. 217-30) ἐπιχειρεῖ τὴν αἰσθητικὴ ἀξιολόγηση τοῦ κειμένου. Ἐδῶ ἐπαναλαμβάνονται κρίσεις ποὺ ἔχουν ἤδη ἐπ’ εὐκαρίψ διατυπωθῆ ἀπὸ τὴν ἔρευνα. «Ομως διαβάζω καὶ τοῦτο· τί ὑποστηρίζεται; ὅτι ἡ λέξη ἕεφάντωση καὶ ἡ λέξη περιδιάβαση, ίδιως ἡ πρώτη, ποὺ παρουσιάζει κάποια συχνότητα στὸ ἔργο — «κυρίως στὶς τελευταῖς πράξεις του» — χαρακτηρίζει καὶ χρωματίζει τὸ ἔργο «ὅχι μόνο μὲ τὴν ἔννοια τῆς διασκέδασης ποὺ ἔχει [ἡ λέξη ἕεφάντωση], ἀλλὰ καὶ μὲ τὴ σημασία τῆς ἀπόλαυσης καὶ ίδιαίτερα τῆς ἐρωτικῆς ἢ τῆς αἰσθησιακῆς ἀπόλαυσης, τὴν ὄποια παιάνει ἐδῶ στὸ *Χορτάτση*. »Ετσι, συνεχίζει πάντα ὁ *Σαχίνης*, μὲ τὶς δύο αὐτές λέξεις ... τονίζεται ἀπὸ τὸ συγγραφέα ὁ βασικὰ διασκέδαστικὸς χαρακτήρας τῆς *Πανώρας*» (σ. 218).

Καὶ δμως ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τοῦ *Λεξικοῦ* μου διαπιστώνω ὅτι ἡ λέξη ἕεφάντωση εἶναι τόσο κοινὴ σὲ δλα τὰ κρητικὰ κείμενα, τὰ γνωστότερα καὶ τὰ πιὸ δσημα, σὲ κείμενα ἐπίσης κυπριακά, ἐπτανησιακά, καθώς καὶ σὲ ἄλλα, ὥστε νὰ μὴν ἔχῃ ίδιαίτερη σημασία ἢ συχνὴ παρουσία τῆς στὸ κείμενο τῆς *Πανώρας*. Ἀλλὰ καὶ ἡ λέξη περιδιάβαση, ποὺ καὶ αὐτήν, δπως εἶπα, τὴ φέρνει ως ἐπιχείρημα ὁ *Σαχίνης*, εἶναι συχνὴ σὲ πολλὰ κείμενα, σὲ μικρότερο βαθμό. Θεωρῶ περιττὸ νὰ δώσω παραπομπὲς στὰ οἰκεῖα χωρία προκειμένου γιὰ τὶς δύο αὐτές λέξεις.

«Ο *Σαχίνης* προσχωρώντας δίνει βάρος στὴν παρουσία τῆς ίδιας κοινότατης λέξης (ἕεφάντωση) τοῦ κρητικοῦ ίδιωματος καὶ στοὺς δύο προλόγους, καθώς καὶ σὲ ἄλλες ἀσήμαντες διαπιστώσεις, καὶ πιστεύει ὅτι τὸ δεύτερο πρόλογο τοῦ ἔργου τὸν ἔγραψε δὲν ίδιος δ *Χορτάτσης*. »Ομως ὑπάρχουν πολὺ σοβαρότεροι λόγοι ποὺ μποροῦν νὰ στηρίζουν τὴν ἀποψή ὅτι δεύτερος αὐτὸς πρόλογος πιθανῶς δὲν εἶναι γνήσιος².

«Ο *Σαχίνης*, σὰ νὰ ἀμφιβάλλαμε, θέλει νὰ μᾶς πείσῃ (σ. 220) ὅτι «λυρικὸς καὶ ἐρωτικὸς εἶναι κυρίως δ *Χορτάτσης*». Καὶ παραθέτει στίχους καὶ ἀπὸ

1. Βλ. πιὸ πάνω σ. 426 σημ. 2.

2. Σχετικὰ μὲ τοὺς προλόγους ποὺ φέρονται στὰ χειρόγραφα τοῦ ἔργου βλ. ὡσα σημείωσα στὴν Εἰσαγωγὴ τῆς νέας μου ἔκδοσης τῆς *Πανώρας*, σ. 13 κ.ε.

ἀλλα του ἔργα καὶ ἀπὸ τὴν *Πανώρια*. Ἀκόμη ζητεῖ νὰ δεχτοῦμε, σὰ νὰ μὴν τὸ ξέραμε κι' αὐτό, δτι «τὸ αἰσθησιακὸ στοιχεῖο προβάλλει ἐπίσης ἔντονο στὴν *Πανώρια*». «Πρόβλημα» γιὰ τὸ Σαχίνη εἶναι ἡ προέλευση τοῦ αἰσθησιακοῦ στοιχείου τῆς *Πανώριας!* «Νομίζω, γράφει (σ. 227), πῶς καὶ οἱ τρεῖς αἰτίες («ἡ παράδοση τοῦ ποιμενικοῦ δράματος τῆς Ἀναγέννησης στὴ Δύση, τὰ νεοελληνικὰ κείμενα ποὺ προηγήθηκαν, ἡ ἴδια ἡ συγγραφικὴ του προσωπικότητα», μὲ τὸν τρόπο της ἡ καθεμιά, συνέβαλαν στὴ διαμόρφωση τοῦ αἰσθησιακοῦ λυρισμοῦ τοῦ ποιητῆ). Μᾶλλον λύση τοῦ «λελυμένου!» Ισχυρότερη θεωρεῖ τὴν πρώτη αἰτία ὁ Σαχίνης. Καὶ εἶναι σωστό, ἀφοῦ ὁ ποιητής, ὅπως ἔχει δείξει ἡ παλιότερη σχετικὴ μου ἔρευνα, σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀντλησε, στὶς λεπτομέρειες ἔστω, ἀπὸ πρότυπα τοῦ ποιμενικοῦ εἴδους τῆς Ἀναγέννησης ποὺ είχαν αἰσθησιακὸ χαρακτήρα. 'Ο Σαχίνης, ποὺ εἶχε δεχτῇ (σ. 226) δτι ὁ Σάθας καὶ ὁ Κριαρᾶς «ἀφήνουν νὰ ἐννοηθῇ» δτι ίσχυρότερη εἶναι ἡ πρώτη αἰτία, βλέπει καὶ ἐκεῖνος, ὅπως εἴδαμε, νὰ ὑπερισχύῃ ἡ πρώτη αἰτία, δέχεται δηλαδὴ δτι εἶπαν οἱ «ξεπερασμένοι» σήμερα μελετητές. Εἶχε γράψει δ ἐκδότης τοῦ 1940: «Οὐδεμία πραγματικὴ δρᾶσις ἀναπτύσσεται εἰς τὸ κρητικὸν ἔργον». «οἱ θρῆνοι εἶναι ἀτέρμονες». «τὰ πρόσωπα διαγράφονται ... ἀνευ ἀποχρώσεων» (σ. 124). Τι δέχεται σήμερα ὁ Σαχίνης; "Οτι «ἡ *Πανώρια* ὡς θεατρικὸ ἔργο ἔχει βέβαια ἀδυναμίες: συχνοὺς καὶ ἐκτενεῖς μονολόγους, ἐπαναλήψεις περίπου τῶν ἵδιων πραγμάτων, ἀργὴ ἐκδίπλωση τῆς πλοκῆς, ἔλλειψη οὐσιαστικῆς δράσης» (σ. 229).

Τὸ συμπέρασμα εἶναι δτι ὁ Σαχίνης διατύπωσε κρίσεις γιὰ τὸ δημοσίευμά μου τοῦ 1940 χωρὶς νὰ στηρίζεται σὲ καμιὰ στέρεη βάση.

Θεσσαλονίκη

Ε. ΚΡΙΑΡΑΣ